UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Een nieuw Duitsland - een oud geluid?

Nijhuis, A.J.J.

Publication date

2000

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Nijhuis, A. J. J. (2000). *Een nieuw Duitsland - een oud geluid?* (Oratiereeks). Vossiuspers AUP.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Een nieuw Duitsland – een oud geluid?

Vossiuspers AUP

Deze uitgave is tot stand gekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Colorscan, Voorhout

Opmaak: Japes, Amsterdam

Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 90 5629 155 6

Vossiuspers AUP, Amsterdam, 2000

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912⁰ het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Een nieuw Duitsland – een oud geluid?

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding
van het ambt van hoogleraar
in de Duitslandstudiën
aan de Universiteit van Amsterdam
op maandag 3 juli 2000

door

Ton Nijhuis

VOSSIUSPERS AUP

Dames en heren,

Over precies drie maanden, op 3 oktober, wordt het tienjarig jubileum van de Duitse eenwording gevierd.

De Duitse eenheid is ons nu al weer zo vertrouwd, dat menigeen zich nauwelijks meer kan voorstellen hoe de wereld er anders uit had kunnen zien. Wat gisteren voor onmogelijk werd gehouden, is vandaag vanzelfsprekend. En wat gisteren als noodzakelijk werd gezien, schijnt vandaag niet meer ter zake te doen.

Een goed voorbeeld van dat laatste is de Duitse deling als oplossing voor de zo-geheten *Deutsche Frage*. De *Deutsche Frage* staat voor het probleem welk Duitsland past in welk Europa, zodat het land te groot noch te zwak is voor zijn omgeving. Hoe kan het land zichzelf vrij en optimaal ontwikkelen zonder dat er een destabiliserende werking op zijn omgeving van uitgaat?¹ Na de rampen van de Eerste en vooral de Tweede Wereldoorlog, werd een gedeeld en aan alle kanten ingebonden Duitsland gezien als een gunstige constellatie om de Duitse kwestie te hanteren.

Hoewel het in de preambule van de Duitse grondwet vastgelegde streven naar hereniging door Duitslands bondgenoten pro forma werd ondersteund, zat niemand hier daadwerkelijk op te wachten. Bekend is de uitspraak van François Mauriac die door vele diplomaten en politici na hem is herhaald: 'Ik houd zo veel van Duitsland dat ik blij ben dat er twee van zijn.' Toen in 1989 een Duitse hereniging realiteitswaarde kreeg, reageerde menig Europese vriend van Duitsland zeer gereserveerd of zelfs ronduit vijandig.²

Er wordt nu veel gesproken over de noodzaak van een gemeenschappelijk Europees buitenlands beleid om de slagvaardigheid van de Europese politiek te vergroten. Wanneer er in 1989 sprake zou zijn geweest van zo'n gemeenschappelijke Europese politiek, was de Duitse eenwording evenwel nooit zo tot stand gekomen.

De gereserveerde houding wordt nu het liefst vergeten. Niets is zo selectief en flexibel als het menselijk geheugen. De geschiedenis wordt bij voortduring aangepast aan en toegesneden op het heden.

Nu, tien jaar na de val van de Muur, lijkt de *Deutsche Frage*, na eeuwen een kernprobleem van de Europese geschiedenis te zijn geweest, opeens in het niets te zijn opgelost. De Duitse kwestie is geen thema meer dat nog aanleiding geeft tot bezorgde commentaren in de pers en in vaktijdschriften. Iedereen lijkt het er over eens dat de *Deutsche Frage* niet meer bestaat, terwijl over de twee kernaspecten ervan, welk Duitsland en welk Europa, op dit moment nog veel onduidelijkheid bestaat. Hoe de toekomst van Europa er uit zal zien en wat de plaats van Duitsland daarin zal zijn, is een vraagstuk waarover in Berlijn, noch in Brussel een helder en eenduidig beeld bestaat. De toekomst laat zich bovendien niet eenvoudig sturen. Daarvoor zijn er te veel spelers en onzekere factoren in het spel.

Het blijft al met al verbazingwekkend hoe snel oude vraagstukken als definitief opgelost worden beschouwd, om bij een eventuele toekomstige crisis weer uit de kast te worden gehaald.

Sociaal-wetenschappelijke theorieën en de onvoorspelbaarheid van de geschiedenis

Dit opmerkelijke aanpassingsvermogen is niet alleen gewone mensen en politici gegeven, ook veel politieke en sociale wetenschappers bezitten dit talent. De val van de Muur en de fluwelen revoluties in de communistische landen stonden tot ze feitelijk plaatsvonden buiten de horizon van het theoretisch mogelijke en verschenen dus niet als reële opties in het vizier. Toen president Reagan op 12 juni 1987 in Berlijn de memorabele woorden sprak ‘Mr. Gorbachev, tear down this wall’, werd dit toch vooral gezien als een bewijs dat deze voormalige B-film acteur definitief alle contact met de realiteit had verloren.³

Politicologische modellen die de stabiliteit van de Sovjet-Unie en de bipolaire wereldordening verklaarden, stonden geen multipolaire ordening toe, laat staan de onoverzichtelijke situatie die na het einde van de Koude Oorlog is ontstaan. De Muur was echter nog maar nauwelijks gevallen of de eerste publicaties verschenen al waarin de onvermijdelijkheid van de instorting van de communistische maat-

schappijordeningen werd aangetoond. Niets is zo veranderlijk als theorieën waarmee diep liggende structuren worden blootgelegd.

Niet alleen blijken theorieën slecht te zijn uitgerust voor de onvoorspelbaarheid van het historisch proces, zij abstraheren in hun wens uitspraken van meer algemene aard te doen het liefst van tijd, plaats en concrete personen. En het waren juist deze factoren die een cruciale rol speelden in de nadagen van de DDR en tijdens de vereniging van de beide Duitslanden. Vele toekomstscenario's en eenwordingsvarianten deden de ronde. Helmut Kohl en zijn belangrijkste adviseur Horst Telschik lieten zich echter niet van de wijs brengen. Zij begrepen dat snelheid geboden was en wilden niet tornen aan de idee van een volledige integratie van het herenigde Duitsland in de Westerse bondgenootschappen. Zonder hun koersvastheid was de eenwording heel wat moeizamer verlopen en wie weet waar geëindigd. De oppositieleider, Oskar Lafontaine, stond in ieder geval een geheel ander traject voor ogen.⁴

Natuurlijk was er ook nog de factor Gorbatsjov, de in het buitenland populaire maar in het binnenland verzwakte leider, die de DDR met een gemak heeft afgestaan dat voordien door iedereen voor onmogelijk werd gehouden.⁵ En wat zou er gebeurd zijn wanneer Bush en Baker zich gereserveerder hadden opgesteld?⁶

Persoonlijkheid en tijdstip kunnen niet los van elkaar worden gezien. Was de Muur in 1983 gevallen, toen Kohl slechts één jaar bondskanselier was, dan was een dergelijke doortastendheid minder waarschijnlijk geweest. Hij stond toen bekend als een provinciale politicus met beperkte intellectuele gaven en als een brokkenpiloot. In 1989 kon hij als *elder statesman* en optimaal profiterend van wat later het systeem-Kohl is gaan heten, zijn politiek, tegen alle oppositie in, doorzetten. In die zin kan de tweedeling die doorgaans wordt gemaakt in de beoordeling van Kohl – de held van de eenwording en de zondaar van de partijfinanciering – eigenlijk niet aangebracht worden. Het zijn twee zijden van dezelfde medaille. Wanneer Kohl zich niet in de jaren ervoor met alle geoorloofde en ongeoorloofde middelen zijn *Kanzlerdemokratie* had uitgebouwd en zich had ontwikkeld tot een ware patriarch, zou hij de eenwording nooit zo krachtig hebben kunnen doorzetten.⁷

De openheid van de geschiedenis en de aard van historische verklaringen

Hoe verhoudt zich nu dit verloop van de geschiedenis, dat zo grillig en onvoorspelbaar was, tot de pogingen van politieke wetenschappers en historici om *verklaringen* te vinden voor wat zich heeft voltrokken? Onder het verklaren van een proces of van gebeurtenissen verstaan we doorgaans dat deze van hun toevalligheid worden ontdaan. Maar wanneer we demonstreren dat alles wel moest lopen zoals het liep, hebben we dan een groter historisch inzicht gekregen in wat er is gebeurd? De onwaarschijnlijkheid van wat er in 1989 en daarna gebeurde en de vele andere wegen die ook ingeslagen hadden kunnen worden, maken namelijk deel uit van de historische betekenis van deze omwenteling. Geschiedenis kan niet gereduceerd worden tot wat is gebeurd; zij is wat gebeurde in de context van wat had kunnen gebeuren. Wat feitelijk gebeurt, zou geen historische betekenis hebben zonder een achtergrond van andere mogelijkheden.⁸ Neem bijvoorbeeld de mogelijkheid dat troepen ingezet zouden worden om de protesten tegen de communistische regimes te breken. De kans dat dit zou gebeuren werd door vele experts voor zeer waarschijnlijk gehouden. De gebeurtenissen op het Plein van de Hemelse Vrede in China in juni 1989, en de bijval die het gewelddadig ingrijpen kreeg van Egon Krenz c.s., lagen nog vers in het geheugen en voorspelden niet veel goeds. De mogelijkheid van militair geweld blijft deel uitmaken van de historische betekenis van de fluwelen revoluties, ook al is het niet gebeurd.

Het spreken over 'de context van wat had kunnen gebeuren' impliceert dat we bij het beschrijven en interpreteren van historische processen een mogelijkheden-horizon afbakenen, een grens trekken tussen het domein van wat we voor realiter mogelijk houden en wat daarbuiten valt. Zo bleek de aanvankelijke hoop van delen van de Oost-Duitse oppositie dat de DDR na het einde van de alleenheerschappij van de communistische partij een autonome staat zou kunnen blijven en alsnog in staat zou zijn het ideaal van een democratisch socialisme te realiseren, al snel ijdel. Toch is bij velen een gevoel blijven bestaan dat er in 1989/90 wederom sprake is geweest van een *verpafte Chance* in de Duitse geschiedenis.⁹

Bij de inschatting van wat politiek mogelijk was en welke politieke koers te grote kosten met zich mee zou brengen, wordt een vergelijkbare grens getrokken. In 1989/90 pleitten de SPD en vele intellectuelen ervoor de eenwording te laten plaatsvinden via art. 146, wat het schrijven van een nieuwe grondwet met zich mee-

bracht. Wanneer nu gesteld wordt dat dit geen reële mogelijkheid was, omdat de tijdsdruk te hoog was – de DDR-burgers ontvluchtten massaal hun land –, dan wordt daarmee een duidelijke scheidslijn getrokken tussen wat wel en wat niet tot de reële opties behoorde. En dit bepaalt wederom onze beoordeling van de feitelijk door Kohl gevoerde politiek.

Over de vraag hoe groot Kohls speelruimte of handelingsvrijheid was, bestaat natuurlijk verschil van mening. Geen historicus kan echter werken zonder een dergelijke afbakening. Deze demarcatie vormt een cruciaal moment in de historische analyse. Isaiah Berlin was zelfs van mening dat in het kunnen trekken van die grens uiteindelijk de essentie van het gevoel voor geschiedenis schuilt.¹⁰ De vraag is vervolgens hoe die grens op methodisch verantwoorde wijze getrokken kan worden. Dit vraagstuk heeft opmerkelijk genoeg in de geschiedtheorie weinig aandacht gekregen.

Eerder bespeurt men de neiging om uit te gaan van de vanzelfsprekendheid van het gegeven. Historische processen en gebeurtenissen worden veelal meer gesloten voorgesteld dan ze voor de tijdgenoten waren. In mijn ogen kan het niet de belangrijkste taak van de historicus of politieke wetenschapper zijn *post factum* de noodzakelijkheid of de onvermijdelijkheid van het gebeurde aan te tonen. Veeleer dient de historicus de geschiedenis haar openheid terug te geven, de mogelijkheden-horizon te verbreden om tegen deze achtergrond het feitelijke beter te kunnen plaatsen.¹¹

De Duitse geschiedenis als een geschiedenis van *verpaßte Chancen* en de hang naar geschiedfilosofie

Juist in de Duitse geschiedenis speelt die vraag naar andere mogelijke ontwikkelingen een cruciale rol. Het hoge gehalte aan *mißlungene Geschichte* in het Duitse verleden doet de vraag rijzen naar *verpaßte Chancen*. Het zet de Duitse historici ertoe aan om in sterkere mate dan bijvoorbeeld hun Nederlandse vakgenoten theoretisch te reflecteren op het verloop van de eigen geschiedenis. Alle klassieke geschiedtheoretische vragen krijgen met Hitler op de achtergrond een beladen karakter. Wat zijn de drijvende krachten in de geschiedenis? Hoe verhouden zich de duurzaam geachte maatschappelijke structuren ten opzichte van de dagelijkse opeenvolging van gebeurtenissen? Welke rol speelt historische contingentie? Concreet: schuilen de oor-

zaken van Hitler vooral in diep in de Duitse geschiedenis gewortelde factoren, of moeten zij primair worden gezocht in de gebeurtenissen vanaf de Eerste Wereldoorlog en de ‘wurgvrede’ van Versailles?

De invloed van de individuele persoonlijkheden op historische processen, de rol van de vrije wil in de geschiedenis, en het probleem van verantwoordelijkheid en schuld – al deze geschiedtheoretische kwesties verwijzen expliciet of impliciet naar andere mogelijke geschiedenissen. Zonder een dergelijke achtergrond verliezen ze hun zin.

Historiografisch gezien, staat de vraag centraal hoe het mogelijk was dat juist Duitsland op een zo noodlottig spoor is terechtgekomen. Is dit te wijten aan het feit dat Duitsland een *Verspätete Nation* is, om de bekende term van Helmuth Plessner te gebruiken, en zo ja wanneer zijn er dan mogelijkheden onbenut gebleven?¹² Welke wissels zijn in de loop van de Duitse geschiedenis gezet en hadden mogelijk anders gezet kunnen worden? Waar lagen de mogelijkheden voor Duitsland om op het westerse pad van de modernisering terecht te komen?

Het historiografische debat over deze vragen concentreerde zich in de jaren zeventig en tachtig op de these van de zogeheten *Deutsche Sonderweg*, een these die vooral door de *Bielefelder Schule* – aangevoerd door Hans-Ulrich Wehler en Jürgen Kocka – lange tijd in het centrum van de geschiedwetenschappelijke aandacht heeft gestaan.¹³ De aanhangers ervan zochten de wortels van het latere kwaad in het Keizerrijk met zijn geblokkeerde parlementarisering, zijn anti-liberale en anti-pluralistische politieke cultuur, met zijn feodale verhoudingen en dominantie van de Junkers, met Bismarcks *Herrschaftstechniken* en sociaal imperialisme. Deze vormden de fundamenteen waarop Hitler zijn nationaal-socialistische Rijk kon bouwen.

De *Sonderweg*-these is niet onweersproken gebleven. Daarbij ging het niet zozeer om concurrerende causale verklaringen van het fenomeen Hitler. De discussie spitste zich toe op vragen naar de openheid van de geschiedenis, naar van het al dan niet aanwezig zijn van alternatieve, meer democratische ontwikkelingsmogelijkheden van het Keizerrijk en naar het vergelijkingsmateriaal waaraan de *Sonderweg* wordt getoetst en dat de criteria levert om de horizon van andere mogelijke historische ontwikkelingspaden af te bakenen.¹⁴

Politiek als kunst van het mogelijke

Niet alleen in de geschiedschrijving, maar ook in het publieke debat over actuele politieke en maatschappelijke vraagstukken staat de inschatting centraal van wat realiter mogelijk of haalbaar is en wat niet. Politiek wordt niet voor niets ook wel omschreven als de kunst van het mogelijke, wat niet wegneemt dat politici graag betogen dat er geen alternatieven zijn voor de door hun voorgestelde maatregelen.

Wat de context van het mogelijke is, hoe de grens kan worden getrokken, wordt bepaald in een samenspel van historische ervaring en verwachtingen ten aanzien van de toekomst. Door het trekken van continuïteitslijnen komen verleden, heden en toekomst op een zinvolle manier in elkaars verlengde te liggen. Wanneer nu veranderingen in het heden een breuk voorstellen die moeilijk binnen de bestaande interpretatieschema's kan worden geduid, vormen deze een impuls tot het zoeken naar andere continuïteitslijnen. Na de fluwelen revoluties, bijvoorbeeld, kwam de *Ostpolitik*, die zich in toenemende mate richtte op het onderhouden van goede relaties met de communistische machthebbers en daardoor de oppositionele groepen gedeels negeerde, in een ander daglicht te staan.¹⁵

De afloop organiseert als het ware zijn eigen voorgeschiedenis. Dat maakt het ook zo moeilijk de betekenis van actuele beslissingen en gebeurtenissen te bepalen. Ze hebben nog geen eindpunt gevonden van waaruit het kan worden overzien en beoordeeld en leiden naar een conclusie die we nog niet kennen.¹⁶ Wanneer over een jaar of tien de Euro en de uitbreiding van de EU met de landen van Midden- en Oost-Europa een succes blijken, zal dit tot een geheel andere kijk op het laatste decennium van de vorige eeuw leiden, dan wanneer beide op grote problemen zullen stuiten. Het laatste is natuurlijk niet te hopen, maar bepaald niet ondenkbaar.

Bij grote historische breukvlakken wordt de samenhang tussen de drie tijdsdimensies problematisch. De historische ervaring is dan niet langer een betrouwbare gids voor de toekomst, terwijl de onzekerheid over de toekomst de interpretatie van het verleden bemoeilijkt.¹⁷

Adenauers Bondsrepubliek als een onwaarschijnlijke, maar *gelungene Geschichte*

Het einde van de Tweede Wereldoorlog was voor Duitsland zo'n waterscheiding. Voor zover de geschiedenis wat leerde was dat negatief. In de identiteit van zowel de Bondsrepubliek als de DDR speelde de wens om in veel het tegendeel te zijn van het nationaal-socialistische regime de centrale rol. Over de DDR als antifascistische staat, de misbruik van de term antifascisme en de aantrekkingskracht die hij op velen in West-Europese landen had, kan ik het vandaag niet hebben. Ik beperk me tot de Bondsrepubliek.

Het begin van de Bondsrepubliek wordt vaak aangeduid met termen als *Stunde Null* en *Neuanfang*. Beide zijn natuurlijk misleidend. De geschiedenis kent geen nulpunten of schone leien. Alleen al op institutioneel niveau en in de personele sfeer was er sprake van de nodige continuïteit, het maatschappelijke leven moest immers verder. Een volledige schoonmaak zou tot een kapitaalvernietiging hebben geleid die de snelle wederopbouw ernstig zou hebben belemmerd. En hoe stabiel zou de nog prille Duitse democratie zijn geweest zonder het *Wirtschaftswunder*? De snelle wederopbouw en economische groei zouden bovendien ondenkbaar zijn geweest zonder de continuïteit van de verschillende opleidingen en universiteiten en van de technische en industriële *know how*.

Wat betreft de politieke identiteit van het land kon er geen sprake zijn van continuïteit, ook al beschouwde de Bondsrepubliek zich als de enige rechtmatige erfgenaam van het Duitse rijk en nam het ook de verantwoordelijkheid voor de begane misdaden op zich. Maar was het dan niet mogelijk om aansluiting te zoeken bij eerdere fasen in de Duitse geschiedenis, bij de Republiek van Weimar of het Keizerrijk? Door de Hitler-periode als een ontsporing of een catastrofe te beschouwen, kunnen de twaalf jaren tussen 1933 en 1945 bij wijze van spreken tussen haakjes worden geplaatst en wordt de continuïteit met de voorafgaande geschiedenis weer hersteld.

Het is de verdienste van de conservatief Adenauer geweest dat hij er op zijn oude dag in slaagde radicaal met het verleden te breken en een geheel nieuwe staat in het leven te roepen. Als Rijnlandse katholiek had hij een afkeer van het Pruisisch protestantse Keizerrijk en de chaos van Weimar kon hem al helemaal niet bekoren. Er was kortom geen model waarop hij voort had willen bouwen. Adenauer greep de desolate situatie aan om zijn ideaal te verwezenlijken en een onvoorwaardelijke keuze voor het Westen te maken, niet alleen economisch, politiek en militair, maar ook

cultureel. De Duitse cultuur was namelijk nog sterk doortrokken van oude anti-westerse sentimenten. Het leverde hem de spotnaam *Westkanzler* op.

Terugkijkend op vijftig jaar Bondsrepubliek hebben we de neiging het succesverhaal als een vanzelfsprekendheid te beschouwen en velen zullen zich de Bondsrepubliek moeilijk anders kunnen voorstellen dan een door en door westers land en een toegewijd lid van de westerse statengemeenschap. Maar in het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog was deze uitkomst geenszins vanzelfsprekend. De moeilijkheden van Adenauers experiment waren ontelbaar en de risico's van het stokken van het integratieproces tot diep in de jaren vijftig groot. Hij was afhankelijk van de bezettingsmachten, die aanvankelijk zeer wantrouwend waren en in het binnenland werd hij geconfronteerd met een felle oppositie tegen zijn politiek. De bereidheid de nieuwe grenzen en de Bondsrepubliek als het nieuwe vaderland te accepteren, was gering. Desondanks wist hij zijn politiek door te zetten, de nieuwe staat onmisbaar te maken en slaagde hij erin dit *Provisorium* langzaam maar zeker tot een vertrouwd huis te laten worden, zo vertrouwd dat nog geen veertig jaar later de meerderheid van de Duitse bevolking zich nauwelijks nog een ander vaderland kon voorstellen. Welke koers zou de Bondsrepubliek hebben gevaren wanneer de SPD de verkiezingen in 1949 gewonnen zou hebben? Van de leider van de sociaal-democraten, Kurt Schumacher, was bekend dat hij meer waarde hechtte aan het streven naar eenwording dan aan integratie in het Westen.

Geen politicus is onvervangbaar, maar of een andere kanselier de integratie in het Westen zo snel en onder voor Duitsland zo voordelige condities tot stand zou hebben gebracht, kan betwijfeld worden. Wanneer alle problemen tijdens de vroege fase van de Bondsrepubliek in herinnering worden geroepen, verliest het succesverhaal niet alleen zijn vanzelfsprekendheid; het krijgt zelfs iets onwaarschijns. Door het achteraf te beschouwen als iets wat normaal of logisch was, verliezen we de prestatie die is geleverd uit het oog.¹⁸

Deze *gelungene Geschichte*, na zo veel voorafgaande mislukte geschiedenissen, resulteerde in een Bondsrepubliek die zich kenmerkt door *Westintegration*, multilateralisme en het afzweren van machtspolitiek. Duitsland werd een *Zivilstaat*, een frontstaat waar geen militaire dreiging meer vanuit gaat. De verankering in de westerse bondgenootschappen heeft van Duitsland een 'Gulliver' gemaakt die met vele meer of minder zichtbare touwen is geketend en daardoor geen gevaar meer vormt voor zichzelf en voor zijn omgeving. Multilateralisme was niet alleen het belangrijkste instrument van de buitenlandse politiek, het werd een doel op zich, een waarde

die uitgroeide tot een centraal element in de politieke cultuur van de Bondsrepubliek. Juist in een land met zulke slechte ervaringen met de nationale staat, kregen multilaterale verbanden zoals de EU een belangrijke functie als *Ersatznationalität*. Europa vormde de mogelijkheid voor het land zich te rehabiliteren.

Een vertrouwde wereld gaat verloren

De coöperatieve politiek met zijn ingetogenheid waar het gaat om het formuleren en behartigen van nationale belangen, heeft de Bondsrepubliek geen windeieren gelegd. Duitsland heeft zich in korte tijd van een verwoest en gehaat land weten te ontwikkelen tot een welvarende en alom gerespecteerde staat. De combinatie van *Vergangenheitsbewältigung* en het naar de toekomst verwijzende project van integratie leverde bovendien de bouwstenen voor de vorming van een nieuwe nationale identiteit, ook al mocht deze dan niet nationaal heten.

Tegen deze achtergrond was de eenwording en het einde van de Europese deling een schok die, bij alle vreugde, toch ook twijfels voortbracht en al snel gevoelens van weemoed opriep. Het was duidelijk dat de geborgenheid en zekerheden van de oude Bondsrepubliek hun vanzelfsprekendheid hadden verloren, zonder dat er nieuwe voor in de plaats waren gekomen.

Revoluties voltrekken zich snel. Het aanpassen aan de nieuw ontstane situatie duurt langer. Anders dan in de begindagen van de Bondsrepubliek, toen het jongste verleden een negatieve functie vervulde en het toekomstperspectief van integratie het politiek handelen stuurde, bood ten tijde van de eenwording het jongste verleden houvast, terwijl juist de toekomst voor gevoelens van grote onzekerheid en enige benauwdheid zorgde. En dat niet alleen in Duitsland. Overal in Europa werd in de media heftig gediscussieerd over vragen zoals: Wat zullen de gevolgen zijn van de eenwording en het verdwijnen van het Oostblok voor Duitslands positie in Europa? Wat zal het effect zijn van de omwenteling op de vele internationale organisaties en multilaterale verbanden die in meer of mindere mate beschouwd kunnen worden als producten van de Koude Oorlog? Welke nieuwe taken komen op het verenigde Duitsland af nu het zich niet langer achter de coulissen van de internationale politiek kan ophouden?

De Bondsrepubliek werd geconfronteerd met vele nieuwe oefenterreinen, terwijl tegelijkertijd de regels van het spel veranderden. Het land verkeerde in de para-

doxale situatie dat het vóór de eenwording slechts een beperkte macht en weinig vrijheid had in de internationale arena, maar dat het precies wist wat de doelen en coördinaten van de buitenlandse politiek waren. Na de eenwording is het gevoel ontstaan dat het land een grotere machtspositie in de internationale politiek heeft gekregen en dat het hier op de een of andere manier gebruik van moet maken. De vragen echter welke doelen moeten worden nagestreefd en welke middelen hiervoor ingezet moeten worden, blijven vooralsnog onbeantwoord. Een goed voorbeeld hiervan is het streven naar een permanente zetel in de Veiligheidsraad. In het midden van de jaren negentig werd er telkens weer voor gepleit om het toegenomen gewicht van Duitsland tot uitdrukking te laten komen in het toetreden tot de selecte groep landen met een permanente zetel. Vragen naar het politieke programma dat de Bondsrepubliek in de Veiligheidsraad zou willen realiseren en naar de consequenties van de bijzondere status die een permanente zetel met zich meebrengt voor de nog altijd bewust bescheiden rol van Duitsland in de wereldpolitiek, werden nauwelijks gesteld, laat staan bediscussieerd.¹⁹

Zeker in de eerste jaren na de eenwording was de verwarring groot. Verwarring wil zeggen het niet meer kunnen trekken van een grens tussen wat verwacht mag worden en wat niet. Het resultaat was onzekerheid en een kakofonie van stemmen en meningen.

Een nieuw Duitsland – een nieuwe politiek?

De reactie van politici bestond vooral uit het beklemtonen van de continuïteit. Zij werden niet moe te bezweren dat er eigenlijk niets veranderd was en dat de eenwording geen consequenties zou hebben voor de politiek van de Bondsrepubliek. En om alle angst voor het nieuwe Duitsland weg te nemen, drong Kohl bovendien aan op een versnelling in het proces van Europese integratie. Hij bracht daartoe één van de grootste offers die een Duits politicus maar kan brengen, namelijk het opgeven van de D-Mark, hét symbool van de naoorlogse stabiliteit, voorspoed en economische kracht.²⁰

Nu, na tien jaar, zijn de gemoederen goeddeels bedaard. Er wordt niet meer gesproken over het Duitse gevaar, de gevreesde *Veröstlichung* van Duitsland en de wederkeer van de aloude *Schaukelpolitik* hebben niet plaatsgevonden. Integendeel, Adenauers politiek van *Westintegration* is model komen te staan voor de landen van

Midden- en Oost-Europa. Er is sprake van een algehele verwesterlijking van het oosten, een *Verwöstlichung*. De twijfels en angsten van het begin van de jaren negentig zijn goeddeels verdwenen en de Duitse eenheid en de veranderde verhoudingen in Europa zijn in korte tijd geaccepteerd als de nieuwe normaliteit.

In het publieke debat vertaalt zich dit in een verminderde belangstelling voor de vraag naar de positie van het nieuwe Duitsland in Europa. Natuurlijk, gegeven het snelle slijtageproces waaraan thema's in de moderne media zijn blootgesteld, verliezen ook vraagstukken als deze al vlug hun nieuws waarde. Het zou echter fout zijn daaruit de conclusie te trekken dat er achteraf gezien eigenlijk niet zoveel veranderd is.

De positie van de Bondsrepubliek op het Europese continent is de afgelopen tien jaren wel degelijk op essentiële punten gewijzigd en dat vertaalt zich ook steeds meer in de Duitse politiek.²¹ Dit wordt deels gemaskeerd doordat politici vooral de continuïteit benadrukken en de breuken in hun denken niet thematiseren. Dat men gisteren nog het tegendeel zei van wat men vandaag verkondigt, bijvoorbeeld ten aanzien van de inzet van Duitse troepen, wordt maar al te graag vergeten. Reflecties op de consequenties van de veranderingen voor het politieke coördinatensysteem blijven daarom veelal uit.²² De nieuwe politiek wordt het liefst als een voortzetting van de oude gepresenteerd en in de klassieke termen onder woorden gebracht, ook al spreekt Schröder vandaag de dag openlijk over nationale belangen, een term die Kohl maar moeilijk over zijn lippen kreeg.

Het aftasten van de nieuwe mogelijkheden en grenzen van de Duitse politiek wordt bemoeilijkt door het nog altijd hoge gehalte aan taboebegrippen en 'verboden' thema's in de Duitse politiek en *Öffentlichkeit*. Bovendien heerst er niet ten onrechte de vrees dat wanneer al te openlijk over Duitslands nieuwe positie in Europa wordt gesproken, dit bij de bondgenoten toch weer gevoelens van onrust oproept. De alsof-politiek waarin het land zich kleiner voordoet dan het is, en het geruuststellen van de omgeving behoren tot de vaste elementen van het Duitse buitenlands beleid. Zij vervullen een duidelijke functie, maar vertroebelen wel het zicht op de nieuwe verhoudingen. De kloof tussen de nieuw ontstane werkelijkheid enerzijds en de oude concepten en denkschema's anderzijds wordt steeds groter.

De macht van Duitsland is toegenomen – maar wat wil dat zeggen?

Hoe we die veranderde machtspositie van de Bondsrepubliek in Europa kunnen meten en benoemen is een lastige vraag. Discussies over de vraag of Duitsland nu een *Weltmacht*, een *Großmacht*, een *Europäische Großmacht*, een *Zentralmacht* of een *Regionalmacht* is,²³ blijven steken in woordspelletjes die niet veel opleveren.²⁴ Macht kan onder de huidige verhoudingen niet langer simpelweg worden gedefinieerd als het vermogen een specifiek handelen van anderen af te dwingen.

De rol van de zogeheten *soft power* is als gevolg van de vele multilaterale verbanden sterk gegroeid.²⁵ De Duitse macht laat zich minder aflezen aan de druk die het op anderen uitoefent, maar meer aan de vraag hoeveel problemen het van buiten importeert. Hoe vaak kloppen andere landen met hun problemen in Berlijn aan, hoe vaak wordt bij internationale problemen toch vooral naar de Bondsrepubliek gekeken als het land waarvan verwacht mag worden dat het een actieve rol speelt in het zoeken naar oplossingen? En dit zien we in toenemende mate.

Zeker voor de landen van Midden- en Oost-Europa geldt dat men eerder geneigd is in Berlijn aan te kloppen dan bijvoorbeeld in Brussel. De redenen hiervoor zijn talrijk. Het gaat om de geopolitieke ligging, de financiële en economische mogelijkheden van het land en zeker niet in de laatste plaats de morele chantage die gepleegd kan worden, waardoor de Bondsrepubliek niet snel nee kan verkopen; van Duitslands verleden wordt nog steeds dankbaar gebruik gemaakt. Bovendien leent Duitsland zich goed als spreekbuis of woordvoerder. Naar wensen en verzoeken die via de Bondsrepubliek lopen, wordt beter geluisterd dan wanneer zij rechtstreeks zouden zijn ingebracht.

Ook binnen de EU is duidelijk geworden dat zonder Duitsland niets loopt en omgekeerd dat geen enkel belangrijk initiatief kans maakt wanneer het niet door Duitsland wordt ondersteund. Dat betekent dat initiatieven altijd via Berlijn moeten lopen. Juist door het groeiend aantal lidstaten ontwikkelt Berlijn de neiging zich vooral op de grote landen te concentreren. Hiertoe behoort Nederland niet.

We bevinden ons al met al in een schemertoestand die zich daardoor kenmerkt dat veel is veranderd, maar nog weinig benoemd. Dat het proces van een hernieuwde zelfbepaling zo traag en moeizaam verloopt, is niet verwonderlijk. Ten tijde van de oude Bondsrepubliek waren alle problemen door de Koude Oorlog voorgestructureerd. Nu ontbreekt zo'n alomvattend raamwerk, en kan het land minder op de

Verenigde Staten leunen. Bovendien heeft de Bondsrepubliek na de eenwording zijn provisorische karakter verloren, waardoor ook politieke keuzen niet langer tijdelijk en voorwaardelijk van aard zijn maar gevoelsmatig een definitief karakter krijgen. Dit, in combinatie met het gevoel nu sinds lange tijd zelf weer echt soeverein te zijn, zelf volledig verantwoordelijk te zijn voor de manier waarop het land wordt vormgegeven, maakt de heroriëntatie extra beladen.

Europese integratie en de modernisering van welvaartstaat en economie

Maar wat betekent nationale zelfbepaling nog in een tijdvak van ontstatelijking, economische globalisering en Europese integratie? Wordt de idee van nationale soevereiniteit niet steeds meer een fictie? Deze opvatting sluit goed aan bij de ideeën die Duitsland ten aanzien van Europa koesterde. Lange tijd zijn politici en opiniemakers in Duitsland er vanuit gegaan dat de Europese integratie uiteindelijk zou uitmonden in een supranationale ordening. De eenwording creëerde in die zin geen *Definitivum* maar wederom een *Transitorium* dat uiteindelijk zou opgaan in een 'Verenigde Staten van Europa', het eigenlijke vaderland van de Duitsers en de voleinding van de *West-integration*. Daarmee vormde de Europese integratie zowel de oplossing voor de *Deutsche Frage* als een substituuut voor het besmette nationalisme.

De verwachting dat het proces van Europese integratie zou leiden tot een convergentie van nationale maatschappijordeningen en het 'afsterven' van de nationale staat, bleek echter te optimistisch en dus weinig realistisch. Nog afgezien van de politieke wil blijken verschillen in nationale politieke culturen, maatschappelijke ordeningen, rechtsculturen en economische tradities groter en hardnekkiger te zijn dan gedacht. Deze verschillen stellen niet alleen randvoorwaarden aan het integratieproces, ze leiden er ook toe dat dezelfde Europese wetgeving en richtlijnen in de onderscheiden lidstaten geheel anders kunnen uitwerken. Europese structuren en maatregelen sluiten namelijk niet altijd even naadloos aan bij de nationale ordeningen. Gemeenschappelijke Europese wetgeving leidt daarom niet alleen tot convergentie, maar ook tot divergentie. Toegespitst geformuleerd: de 'Europeanisering' van de landen van de EU is telkens een nationale 'Europeanisering'. Er zijn net zoveel 'Europeaniseringprocessen' als er lidstaten zijn.

Die diversiteit komt ook tot uitdrukking in de manier waarop de nationale staten in Europa reageren op vergelijkbare uitdagingen, zoals de noodzakelijke herstructurering van de verzorgingsstaat, de modernisering van de economie en de problemen rondom het opnemen van vluchtelingen en het integreren van allochtonen. Er is geen land dat niet met al deze problemen kampt, maar er bestaan belangrijke verschillen in de manier waarop deze vraagstukken in de verschillende nationale staten worden gesignaleerd en gedefinieerd en ook in de wijze waarop ze worden aangepakt. Over het Nederlandse Poldermodel en de moeizame wijze waarop in Duitsland politieke en economische hervormingen in het afgelopen decennium tot stand kwamen, is reeds het nodige geschreven.²⁶

Eenmaal genomen beslissingen en de historische ervaringen die daarbij zijn opgedaan, hebben wederom consequenties voor de keuze van verdere oplossingsstrategieën en voor de vervolgproblemen die deze weer opleveren. In termen van *challenge – response* kan gezegd worden dat elke ‘respons’ als het ware een nieuw venster van mogelijkheden opent en daardoor tegelijkertijd andere afsluit. Zo is de eenmaal ingeslagen weg bepalend voor het vervolgtraject en ontwikkelt elk land een eigen route, ondanks alle internationalisering. Denk slechts aan de grote verschillen in sociale verzekeringen en pensioensvoorzieningen en de kosten die een systeemwijziging met zich meebrengt of de problemen die het kost eenmaal in het leven geroepen instituties weer af te schaffen of te vervangen door andere. Ook in de politieke cultuur opgevat als het geheel van tot vanzelfsprekendheden gestolde ervaringen, als het ensemble van vaste patronen van denken, spreken en handelen, is de neiging tot zelfbevestiging en de versterking van reeds ingesleten overtuigingen en gewoonten sterk aanwezig.²⁷ Ik hoef hierbij slechts te herinneren aan de tot cliché geworden tegenstelling tussen de pragmatische Nederlandse cultuur van schikken en plooien en de Duitse strijdcultuur met zijn principiële argumenten waarin compromissen altijd een ranzige bijsmak hebben.

Deze historische *path dependency*, pad-afhankelijkheid, creëert belangrijke randvoorwaarden voor het verdere verloop van het integratieproces, zowel wat betreft de vorm als de omvang. In de Europese politiek trachten de lidstaten de Europese structuren en wet- en regelgeving zó vorm te geven dat ze zo goed mogelijk aansluiten op de eigen wetgeving en op de binnenlandse institutionele tradities en bestuurlijke routines en stijlen, waarbij de aandacht in het bijzonder uitgaat naar de effecten op de competitiviteit van de nationale industrie en de specifieke verlangens en voorkeuren van het nationale electoraat. De invoering van maatregelen die niet

goed in te passen zijn en te veel interfereren met bestaande regels en praktijken wordt zo lang mogelijk uitgesteld.²⁸

Doordat Duitsland een voortrekkersrol in het proces van Europese integratie vervult en buiten geen enkel belangrijk initiatief kan worden gehouden, wil dit tenminste kans van slagen hebben, heeft de Bondsrepubliek meer dan enig ander land de mogelijkheid om als *pace setter* te fungeren. Dit leidt bij tijd en wijle tot de klacht dat Duitsland Europa naar het eigen evenbeeld wil vormen. Denk slechts aan de reacties op Joschka Fischers rede over de toekomst van Europa, waarin hem wordt verweten het federatieve model van de Bondsrepubliek op Europa als geheel te willen plakken. Vooral in het Verenigd Koninkrijk behoort het spreken over Europa als het vierde Duitse Rijk tot het standaardrepertoire van menig politicus. Van een Duits Europa is natuurlijk geen sprake, maar feit is wel dat ook Duitsland tracht de Europese structuren zo nauw mogelijk op de binnenlandse te laten aansluiten. Ook de Bondsrepubliek bedrijft haar Europese politiek altijd tegen de achtergrond van de eigen nationale ordening en de speelruimte die deze toelaat. De grens tussen de buitenlandse en binnenlandse politiek vervaagt binnen de Europese Unie meer en meer.

Net als bij de overige landen bevindt de Duitse samenleving zich in een diepgaand veranderingsproces, waardoor de verhouding tussen staat, economie en burgermaatschappij ingrijpend zal wijzigen. Het gaat hier om vraagstukken van verstatelijking en ontstatelijking, de opkomst en de ontmanteling van de subsidiërende staat, om nieuwe vormen van *public-private-mixes*, om de omschakelijking van een *Industriegesellschaft* naar een *Dienstleistungsgesellschaft*, om de manier waarop de door de terugtrekkende staat afgestoten taken worden overgenomen door de markt en *civil society*, en om de vraag hoe het politiek systeem en de democratie zich zullen ontwikkelen in het kielzog van deregulering en privatisering enerzijds en internationalisering en Europeanisering anderzijds.

De uitkomsten van al deze vraagstukken zijn allerm minst duidelijk, maar zeker is wel dat de manier waarop de Duitse maatschappijordening zich ontwikkelt, zal doorwerken in de Europese instituties en het beleid. Een adequate inschatting van de mogelijkheden in de Europese politiek kan daarom niet zonder een grondige analyse van de specifieke voorkeuren, prioriteiten, mogelijkheden en belemmeringen aan Duitse zijde. Alleen daarom al is een permanent aftasten van de ontwikkelingstendenzen in de politiek, economie en maatschappij van de Bondsrepubliek van essentieel belang.

Welbeschouwd verhoogt de Europese integratie dus de noodzaak van landen-studies, ook al mag dit op het eerste gezicht paradoxaal klinken.

Nationale ‘paden’ als object voor comparatief onderzoek

Het besef van historische *path dependency*, het feit dat elk land zijn eigen *Sonderweg* volgt, relateert de waarde van omvattende theorieën zoals de moderniserings- en globaliseringstheorieën. De bandbreedte van dergelijke ontwikkelingsmodellen is te ruim om recht te doen aan de nationale diversiteiten. Ze zijn niet specifiek genoeg voor een adequate inschatting van de landspecifieke ontwikkelingstendenzen.

Omgekeerd kent de strikt op één land gerichte benadering ook zijn beperkingen en leidt deze tot de tegenovergestelde vorm van blikvernaauwing. Steeds vaker spiegelen de landen van de EU hun interne ontwikkelingen aan die van de overige lidstaten om ze aan deze te kunnen meten en zo mogelijk verbeteren. Het publieke debat blijft desondanks sterk nationaal van aard. Het ontbreken van een Europese openbaarheid wordt weliswaar betreurd, maar de realisatie ervan lijkt vooralsnog ver weg. Dat komt behalve door het ontbreken van een gemeenschappelijke taal, ook omdat burgers zich met hun problemen en wensen primair tot de nationale overheid richten. Zolang dat het geval is, worden politieke, sociale en economische vraagstukken hoofdzakelijk in de openbaarheid van de afzonderlijke landen in nationale termen bediscussieerd en krijgen nationale gevoeligheden en preoccupaties al snel de overhand.

Juist in Duitsland, waarin het publieke debat niet zelden lijdt onder de last van het verleden, de vele taboes, en de gepolariseerde politieke cultuur, kan de blik van en naar buiten bevrijdend werken. Vergelijkend onderzoek kan hier dus uitkomst bieden. De comparatieve methode moet dan echter niet, zoals in de geschiedtheorie gebruikelijk is, quasi-scientistisch worden opgevat als een indirect experiment, bedoeld om causale claims te toetsen. Veeleer dient ze te vervreemden, de vanzelfsprekendheid van het gegevene te ondergraven.

In het licht van elders gerealiseerde alternatieven verliezen nationaal-specifieke ontwikkelingen hun vanzelfsprekendheid, verliest het bestaande zijn noodzakelijkheid en wordt de horizon van het mogelijke verruimd. Kortom, wat historisch onderzoek in de temporele dimensie bewerkstelligt, doet comparatief onderzoek in de ruimtelijke dimensie. Gecombineerd leveren ze het methodisch instrumentari-

um voor onderzoek dat gevoelig wil zijn voor de relatie tussen het algemene en het particuliere, en voor het doorwerken van het oude in het nieuwe.²⁹

De thema's die gedurende de afgelopen 45 minuten werden aangestipt zijn te groot en te talrijk voor één individuele onderzoeker. Het DIA streeft er naar om op korte termijn een interdisciplinair *Graduierntenkolleg* in te richten, waarbinnen een nieuwe generatie Duitsland-specialisten kan worden opgeleid. Het betreft een seminarachtige structuur voor promovendi, rondom de thema's van het nieuwe Duitsland in het nieuwe Europa en de modernisering van de Duitse staat, economie en *civil society* in relatie tot het verdergaande proces van Europese integratie. Om de comparatieve dimensie goed tot zijn recht te laten komen, zal het *Graduierntenkolleg* niet alleen nauw samenwerken met Duitse universiteiten en onderzoeksinstituten, maar tevens intensieve contacten onderhouden met buitenlandse Duitsland-instituten die zich op vergelijkbare thema's concentreren. Het feit dat in de afgelopen jaren ook in andere landen Duitsland-instituten zijn ingericht, of op het punt staan de deuren te openen, onderstreept niet alleen het belang van Duitslandstudies, het schept bovendien een goede voedingsbodem voor een dergelijke Europeanisering van het onderzoek naar het nieuwe Duitsland in het nieuwe Europa. De oude *Deutsche Frage* 'welk Duitsland in welk Europa?' blijft dus in het centrum van de belangstelling staan, maar dient wel op een geheel nieuwe wijze te worden geïnterpreteerd.

Geen oratie zonder dankwoord.

Allereerst aan het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam voor het in mij gestelde vertrouwen. De decaan van de Faculteit der Geesteswetenschappen, professor Van der Toorn voor zijn hartelijke medewerking aan het instellen van deze nieuwe leerstoel en de leerstoelgroep nieuwste geschiedenis, in het bijzonder de voorzitter professor Van Sas, voor de gastvrije onderbrenging ervan. Ik hoop dat de nauwe contacten die nu reeds bestaan tussen het Duitsland Instituut en de Faculteit in de toekomst verder geïntensiveerd zullen worden.

Zonder het Duitsland Instituut had ik hier nu niet gestaan. En zonder professor Maarten Brands had het Duitsland Instituut niet bestaan. Hij had er al eerder voor gezorgd dat het historisch seminarium de beste bibliotheek van Nederland heeft als

het gaat om de Duitse geschiedenis, maar dat was niet genoeg. Het Duitsland Instituut, waarvan hij de *founding father* is, is in een paar jaar tijd uitgegroeid tot een begrip, een vanzelfsprekendheid die niet meer weg te denken valt. Het is niet de slechtst denkbare finale van zijn op zichzelf toch al indrukwekkende academische carrière.

Om het instituut draaiende te houden, is echter meer nodig dan alleen een geestelijk vader. Daarvoor heb je toch echt een Lily Sprangers nodig. Lily, ik zal je niet beschrijven in termen van een moeder die het huishouden met vaste hand bestiert, maar zonder jouw tomeloze inzet zou de toekomst van het instituut er wellicht anders hebben uitgezien. Het succesverhaal van het instituut laat zich achteraf eenvoudig vertellen, maar de vele medewerkers en stagiaires die in de afgelopen jaren het altijd veel te volle programma toch weer tot een goed einde brachten, weten hoe hard er gewerkt moest worden om van alles een succes te maken. Het is een groot genoegen samen te werken met een groep jonge enthousiastelingen waarvan elke dag de wil om er wat van te maken, afstraalt.

Ook mag hier de rol van het Bestuur van het DIA niet onvermeld blijven. In het bijzonder wil ik de voorzitter en tevens secretaris van de Universiteit, Ruud Bleijerveld noemen. Een meer toegewijde beschermheer had het DIA zich niet kunnen wensen – de ideale schakel tussen het DIA en Universiteit van Amsterdam.

Een academische carrière bestaat uit een aaneenschakelijking van toevalligheden. Dat geldt ook voor het feit dat ik tijdens mijn geschiedenisstudie op de hooggeleerde Brands stuitte. Maar beste Maarten, dat jij sindsdien mijn maatstaf bent, is beslist geen toeval. Conversatie met jou blijft altijd een intellectueel genoegen, omdat je nooit bevestiging zoekt, maar altijd de horizon van mogelijke tegenwerpingen en alternatieven wilt aftasten, grenzen wilt verleggen. Hoezeer ik deze houding waardeer, mag in de afgelopen drie kwartier duidelijk zijn geworden.

Ik dank mijn Maastrichtse vrienden voor een aantal prachtige jaren die ik daar aan de universiteit heb doorgebracht. Allereerst Tannelie Blom, met wie ik zo veel heb geschreven en gekookt, en Arnold Labrie. Voor onze vele bezoeken aan de Pieter heb ik nog geen alternatief gevonden. Verder natuurlijk ook Maarten Doorman, Pieter Caljé, Joop de Jong, Werner Callebaut en Joseph Wachelder – en in een geheel ander verband Chris Lorenz.

TON NIJHUIS

Een intellectuele loopbaan begint natuurlijk in het gezin. Het feit dat hier twee broers in toga aanwezig zijn, doet het vermoeden rijzen dat het een goede leerschool was. Misschien dat de ontelbare en oeverloze discussies die we altijd met zijn allen voerden hieraan heeft bijgedragen. Een significant verband tussen latere titels en de relatieve kwaliteit van de discussiebijdragen heb ik evenwel niet kunnen vaststellen, maar dat kan ook iets zeggen over mijn overige drie broers en zus. Het is jammer dat mijn ouders het resultaat niet meer kunnen zien.

Ten slotte, maar op de eerste plaats, mijn vrouw Farzaneh en onze kinderen Samuel en Nora. Farz, bij jou houdt alle nadenken over alternatieven op. Je bent er gewoon, dat is mijn geluk. Samuel en Nora, wat zou een wereld zonder jullie nog zijn?

Ik heb gezegd.

Noten

- 1 Zie voor een historisch overzicht van de *Deutsche Frage*: Wolf D. Gruner, *Die deutsche Frage in Europa 1800-1990*, München 1993; Peter Alter, *The German Question and Europe: a History*, London 2000.
- 2 Zie voor een overzicht van de reacties in de pers van diverse landen: Ines Lehmann, *Die deutsche Vereinigung von außen gesehen: Angst, Bedenken und Erwartungen in der ausländischen Presse*, Frankfurt/M. 1996.
- 3 Zoals al eerder het 'Star Wars'-programma een bewijs vormde voor het feit dat Reagan moeite had filmfantasieën te onderscheiden van de echte realiteit. Als we Gorbatsjov mogen geloven, raakte hij er juist door het SDI-programma van overtuigd dat de SU niet langer in staat was de wedloop met de VS vol te houden. Vooral de groeiende voor-sprong van het Westen op het terrein van computer- en informatietechnologie en de ef-fecten hiervan op de economie baarde hem grote zorgen. Vgl. Hannes Adomeit, *Imperial Overstretch: Germany in Soviet Policy from Stalin to Gorbachev*, Baden-Baden 1998, pp. 138, 149-150 en 226-227.
- 4 Zie voor een overzicht van de binnenlands-politieke aspecten van de eenwording: Wol-gang Jäger, *Die Überwindung der Teilung. Der innerdeutsche Prozeß der Vereinigung 1989/90*, Stuttgart 1998.
- 5 Voor een overzicht van Ruslands rol in de Duitse eenwording zie: Hannes Adomeit, *Imperial Overstretch: Germany in Soviet Policy from Stalin to Gorbachev*, Baden-Baden 1998; Rafael Biermann, *Zwischen Kreml und Kanzleramt. Wie Moskou mit der deutschen Einheit rang*, Paderborn 1997 en Ruud Veltmeijer, *Het wonder van de Duitse eenwording*, Amsterdam 2000.
- 6 Zie voor de Amerikaanse rol in de Duitse eenwording: Philip Zelikow & Condoleezza Rice, *Germany Unified and Europe Transformed*, Cambridge, MA. 1995.
- 7 Deze constatering is niet bedoeld als een verdediging van Kohls rol in de *Parteispenden*-af-faire. Het geeft slechts aan dat het goede niet altijd door het goede en het slechte door het slechte wordt voortgebracht. Dat maakt het historisch oordelen zo hachelijk.
- 8 Een uitvoerige analyse van dit probleem is te vinden in mijn dissertatie *Structuur en con-tingentie. Over de grenzen van het sociaal-wetenschappelijk verklaringsideaal in de Duitse ge-schiedschrijving*, Assen 1996, i.h.b. pp. 65-77.
- 9 Een overzicht van dit type kritiek is te vinden in de bundel van Wolfgang Dümke en Fritz Vilmar (Hrsg.), *Kolonisierung der DDR. Kritische Analysen und Alternativen des Einigungspro-zesses*, Münster 1996.
- 10 I. Berlin, 'Determinism, Relativism, and Historical Judgements', geparafraseerd naar Dale H. Porter, *The Emergence of the Past. A Theory of Historical Explanation*, Chigaco 1981, p. 83.

- 11 Vgl. Thomas Nipperdey, *Nachdenken über die deutsche Geschichte*, München 1986, p. 232 en Reinhart Koselleck, *Zeitgeschichten. Studien zur Historik*, Frankfurt/M. 2000, pp. 312 en 379.
- 12 Helmut Plessner, *Die verspätete Nation. Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes*, Frankfurt/M. 1974 (1959¹).
- 13 De vraag of er nu sprake is van een *Sonderweg* of niet ligt ook ten grondslag aan de nieuwe omvattende studie over de Duitse geschiedenis van Heinrich August Winkler waarvan het eerste deel onlangs is verschenen: *Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik*, München 2000. Het tweede deel *Deutsche Geschichte vom Dritten Reich bis zum Wiedervereinigung* verschijnt in het najaar van 2000.
- 14 Vergelijk hiervoor de twee omvattende studies over de Duitse geschiedenis van Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, München 1987-1995 en Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte*, München 1983-1992.
- 15 Zie bijv. Timothy Garton Ash, *In Europe's Name. Germany and the Divided Continent*, New York 1993.
- 16 Vgl. E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel 2 1914-1980*, Amsterdam 1986, p. 368. Zie tevens A. Demandt in zijn *Ungeschehene Geschichte. Ein Traktat über die Frage: Was wäre geschehen wenn...?*, Göttingen 1986², pp. 113-4: 'Kein Anfang ist von Anfang an ein Anfang. Erst das Resultat verleiht der Entwicklung ihre Tendenz. Bis dahin konkurrieren mehrere Stränge miteinander, überwiegend verdeckt.'
- 17 Dit vraagstuk behandel ik uitvoerig in het artikel '1989 en de nationale geschiedschrijving in Duitsland', in: Herman Beliën e.a. (red.), *Leven met Duitsland. Opstellen over geschiedenis en politiek, aangeboden aan Maarten Brands*, Amsterdam 1998, pp. 34-55.
- 18 Vgl. Hans-Peter Schwarz, *Adenauer, 2 Bände, I Der Aufstieg: 1876-1952, II Der Staatsmann: 1952-1967*, Stuttgart 1986-1991. Voor een handzaam Nederlandstalig overzicht van de contemporaine Duitse geschiedenis zie: Frits Boterman & Willem Melching, *De Duitse phoenix: de geschiedenis van Duitsland in de twintigste eeuw*, Amsterdam 1996.
- 19 T. Nijhuis, 'Een nieuw Duitsland – een nieuwe buitenlandse politiek?', in: P. Dassen e.a. (red.), *Gedeeld verleden. Duitsland sinds 1945*, Amsterdam 1999, pp. 205-230.
- 20 Voor een algemeen overzicht van de Duitse geschiedenis vanaf de eenwording zie: Frits Boterman, *Terug naar Berlijn: Duitsland na de val van de Muur*, Amsterdam 1999.
- 21 Vgl. Maarten C. Brands, *Deutschland, Frankreich und die Niederlande – Ungleichheit und Wettbewerb in Europa nach dem Umbruch*, Stuttgart 1998.
- 22 Een belangrijke uitzondering vormt natuurlijk de huidige minister van Buitenlandse zaken Joschka Fischer die in 1994 al de consequenties van de eenwording voor de toekomstige Duitse politiek in kaart trachtte te brengen: *Risiko Deutschland. Krise und Zukunft der deutschen Politik*, Köln 1994. In zijn boek staat echter de klassieke *deutsche Frage* nog centraal.

- 23 Zie bijv. Christian Hacke, *Weltmacht wider Willen? Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin 1997; Gregor Schöllgen, *Angst vor der Macht: die Deutschen und ihre Außenpolitik*, Berlin 1993; Hans-Peter Schwarz, *Die Zentralmacht Europas: Deutschlands Rückkehr auf die Weltbühne*, Berlin 1994.
- 24 Dat geldt trouwens ook voor de inschatting van Nederlands positie in Europa. Op het ministerie van Buitenlandse Zaken beschrijft men Nederland soms als een ‘middelgrote staat in broekzakformaat’.
- 25 Voor de term zie: Joseph S. Nye, ‘Soft Power’, in: *Foreign Policy*, 1990, pp. 153-171.
- 26 Jelle Visser & Anton Hemerijck, *‘Een Nederlands mirakel’: beleidsleren in de verzorgingsstaat*, Amsterdam 1998 en Rolf G. Heinze, *Die blockierte Gesellschaft: Sozioökonomische Wandel und Krise des “Modell Deutschland”*, Opladen 1998.
- 27 Vgl. T. Nijhuis, ‘So nah – so fern: das Verhältnis von Staat und Zivilgesellschaft in den Niederlanden im Vergleich zu Deutschland’, in: Manfred Hildemeier & Jürgen Kocka (Hrsg.), *Zivilgesellschaft in Ost und West. Begriff, Geschichte, Chancen*, Frankfurt/M. 2000.
- 28 Vgl. Antoaneta Dimitrova & Bernard Steunenberg, ‘The Search for Convergence of National Policies in the European Union. An Impossible Quest?’, in *European Union Politics* 1 (2000), pp. 201-226.
- 29 Vgl. Heinz-Gerhard Haupt & Jürgen Kocka (Hrsg.), *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*, Frankfurt/M. 1996.